Наближався фронт. Темними ночами уже видно було, як переблискували на заході зірниці, а Олена Павлівна ніяких розпоряджень не одержувала. Вона поїхала в районний центр.

У райнаросвіті майже всі кімнати були порожні. Вона зайшла до знайомого вчителя, але і його не було дома. Усі, хто тільки міг працювати, поїхали десь на земляні роботи, щоб ровами загородити шлях ворожим танкам. Треба було вирішувати самій, і вона поспішила додому.

Коли повертала назад, мрячив дощ, над чорними полями низько кружляло гайвороння і своїм криком вганяло в сум. Щодалі доводилося все частіше звертати з колії, щоб дати дорогу машинам, в яких за стерном сиділи шофери у військових пілотках. Попереду чулась канонада. Візниця став настирливіше підганяти коней.

— Таке, Олено Павлівно, ніби як у війну вже в'їхали! В Олени Павлівни тривожно забилося серце. Закидані

болотом військові машини ішли вже одна за одною, убік від шляху простував підрозділ піхоти, на пагорках то з'являлися, то зникали вершники.

Краєм шляху ішов гурт бійців. Олена Павлівна зіскочила з воза й запитала:

— Хіба німці вже близько?

— Краще, товаришко, повертайте назад,— відказав один. Уявивши на мить, що вона вже відрізана від дитини, від

матері, Олена Павлівна мало не скрикнула: "Що ви сказали?"

Може, він пожартував? Але солдати поспішали і навіть не оглянулись. Олена Павлівна все ще чекала на відповідь і розгублено дивилась їм услід. Візниця, старий колгоспник, зашкріб у потилиці.

— "Задача! Що ж тепер будем робити, товаришко? Під снарядами їхати?

Бачачи безпорадність учительки, він відповів сам:

— Хай йому трясця, ще вскочимо в пащу Гітлера, а які в нього порядки, чули вже. Давайте завертати!

Але Олена Павлівна не сіла на віз. Вона, мов уві сні, пішла вперед по шляху, потім звернула в балку й побігла. Так вона вийшла в садок своєї школи. Назустріч уже летіли кулі, десь вибухали снаряди, але всього цього вона не помічала, бо думала тільки про свого Марка.

Коли Олена Павлівна вскочила до себе в хату, у матері затремтіли старечі губи, і вона тихо заплакала. Біля неї сидів зляканий хлопчик у капітанці і на кожний постріл витягав шию до вікна. Побачивши матір, він схопився на ноги.

— Мамо, а ми коли поїдемо? Дядя Костя вже поїхав, і всі поїхали.

Олена Павлівна, тримаючи руку біля серця, упала на стілець.

— Збирайте валізку. Марчика в шубку треба одягти, скоріше, наші відходять.— І визирнула у вікно.

В очах її ще миготіли червопоармійці, автомашини па шляху, але перед вікнами рух чомусь урвався. Зовсім близько стояло щось неоковирне і велике, заляпане болотом. На сірій стінці чітко виднівся чорний хрест з білими смужками. Через силу починаючи розуміти, що

сталося, вона злякано глянула на матір. Мати сиділа нерухомо й приреченими очима дивилася на двері, за якими вже панував інший світ.

Олена Павлівна похолола. Страшно було подумати, що зараз можуть відчинитися двері і до кімнати вдеруться ті, про яких вона не раз розповідала дітям як про непримиренних ворогів. А найстрашніше, що всі її знайомі і друзі, певно, встигли відійти з Червоною Армією, тільки вона залишилася між цими хрестами.

Стало до болю тоскно і порожньо. Олена Павлівна загорнулась у теплу хустку, але пропасниця не переставала бити. Вся спустошена, вона продовжувала дивитися у вікно, не пізнаючи вже такого знайомого краєвиду. Танк вистрілив, і від пострілу підстрибнув, як цуцик, і так само загримів ланцюгами.

Під вікном промайнуло обличчя колгоспного рахівника, завжди тихого й послужливого Івана Сидоровича. Олена Павлівна полегшено зітхнула — значить, не одна вона опинилася в такому становищі, буде з ким порадитись. Але слідом за рахівником промайнули гострі багнети над круглими касками. Олена Павлівна побачила їх вперше, і її обдало нестерпним холодом. Німецькі солдати кудись повели рахівника, тепер вони прийдуть за нею. На інше не було чого й сподіватися, але щоб так хутко обірвалося життя,— це було неможливо. Жінка ще раз оглянула свою кімнату. У ній ще був її світ — радянський: з портрета на стіні усміхався батьківською посмішкою Ленін. Але ж сюди зараз вдеруться фашисти і вона інстинктивно простягла руку до портрета, щоб затулити, хоч замаскувати його чим, і гірко посміхнулась. На стінах висіли ще портрети керівників партії, на столі лежали книжки. Вся кімната, нарешті, вона сама, відсвічувала радянським світлом, якого не можна було ні затулити, ні замаскувати.

Руки безсило опустилися. Мати мовчки снувала по кімнаті й затикала в темні кутки Маркові костюмчики. Сльози, мов краплини дощу, котилися їй по зморшках і зірочками мітили підлогу. За нею, мов тінь, ходив Марко. Враз він обернувся до матері й сказав:

— Мамо, баба каже, репнуло наше життя, уже німці будуть!

Олена Павлівна злякано махнула на нього рукою і прислухалась: у коридорі лунали важкі кроки. Вона випросталась, пересмикнула хустку і сіла біля столу. Марчика притягла до себе й поклала йому руки на русяву голівку.

— Мабуть, синку, коленому треба випробувати свою долю.

Двері луснули, як постріл, і в чорному проваллі жов-" тою плямою виступило довгасте обличчя Івана Сидоровича. Воно посміхалось, і Олена Павлівна навіть закліпала очима: може, їй тільки здається, що це Іван Сидорович, з яким вона вже попрощалась у думках. Але він уже зайшов до кімнати і справді посміхався, тільки якоюсь зловтішною посмішкою. За ним, як олов'яні, не згинаючи колін, зайшли солдати в рогатих касках. Олена Павлівна навіть заплющила очі: в кімнаті стояли фашисти.

— Не захотіли чи не встигли, гОлено Павлівно? — спитав скрадливо Іван Сидорович.

Олена Павлівна дивилася на нього вже широко відкритими очима й мовчала.

— Значить, не встигли. Не дивуйтеся, пані, я на цей день двадцять років чекав. Дайте молока солдатам. А з цим, шановні, треба покінчити і тепер уже назавжди.

Він указав на портрети.

Солдати перезирнулися й щось заґелґотіли.

— Ну, чули, що я казав? — постать Івана Сидоровича враз відмінилась. Він випростався, розправив плечі і закинув назад голову

так, ніби вийшов перед строєм дивізії, а не стояв перед сільською вчителькою, до якої не раз приходив просити простеньких книжечок. На палицю він уже не спирався, а грав нею, як оголеною шаблею.

— Ви ж знаєте, Сидоровичу, що молока сьогодні в колгоспі не видавали нікому.

— Сидорович,— передражнив її рахівник і роблено засміявся.— Був, та загув Сидорович. Чого ви так дивитесь? Давайте хоч води!

Солдати все ще стояли біля порога і ніби обнюхували кімнату. Білявий, зустрівшись поглядом з Оленою Павлівною, пришелепувато посміхнувся. Мати винесла кухоль з водою. Іван Сидорович уже листав лівою рукою книжки, що лежали на столі, і одну по одній скидав на підлогу. Марко побачив свою книжечку з малюнками й нахилився, щоб її підняти, але рахівник наступив на неї чоботом і, не оглядаючись, штовхнув хлопчика в груди кінцем палки. Марко скривився і, вишкірившись, закричав:

— Все одно ми поїдемо, а ви — собака і Гітлер!

Рахівник подивився на нього важкими олов'яними очима і мовчки замахнувся, але Олена Павлівна вчасно прикрила хлопчика руками й крикнула:

— Товаришу, як ви смієте!..

— Досить панібратства, я вам не товариш! Щоб сьогодні о восьмій були в клубі, по-нашому, точно! А тут оселяться двоє офіцерів. Треба пригостити як слід.— Він гидко посміхнувся, повернувся на каблуках і вийшов з кімнати.

Солдати знову заговорили і забігали очима по кутках. На гачку висіла вишита торбочка. Білявий з тою ж дурною посмішкою зняв її з

гачка й поклав собі за пазуху. Другий солдат потяг годинник, якого Олена Павлівна залишила на комоді. Третій, наступаючи їй на ноги заболоченими черевиками, заметушився по кутках. Не знайшовши нічого для себе поживного і бачачи, що його приятелі вже виходять, вій потяг з столу скатерку. На підлогу посипалась решта книжок і письмове приладдя. З чорнильниці по підлозі поповзла чорна пляма. Зупинившись перед дзеркалом, солдат підкрутив вуса, підморгнув до витрішкуватого обличчя в дзеркалі і, схопивши ще шкатулочку із ра-кушок, побіг за іншими.

Олена Павлівна упала головою на голий стіл. Мати підійшла до неї і почала гладити по плечах, що здригалися під хусткою.

— Казала я, темна душа у заброди, а очі як у гадюки: "Я вам не товариш!" Навіщо ти нам здався, юда?

Танк голосно заскреготав, підкинув догори тупе рило і, ніби принюхуючись, поповз уперед.

— Хай тебе перша куля влучить, проклятий! А чого 'в клуб, доню? Ой, чує моє серце... Не ходи до них, сховайся краще. Сказав Марко — Гітлер, то й правда, так і жди напасті.

Починало вже сутеніти. Олена Павлівна зірвалася на ноги, змахнула з обличчя сльози й випросталась.

— Тепер нікуди не заховаєшся, мамо, хіба що в ліс. Догляньте Марка, я піду. Синку, слухай бабусю завжди, завжди.— І вона почала його нестямно цілувати.

Над ґанком клубу лопотів червоний прапор, як і вчора, але коли вітер колихнув його, Олена Павлівна побачила чорну свастику, схожу на павука. Селяни ішли до клубу мовчки, з опущеними головами, ніби вони перед кимось завинили.

У залі Олена Павлівна забилася в темний куток. їй було холодно і невимовно тоскно. Темні шибки мінилися від далеких пожеж, гасла і транспаранти були обірвані, і стіни світили білими латками. На сцені стояв голий стіл, а попереду, мов пес, зіп'явся на передні лапи кулемет.

Іван Сидорович з виглядом господаря пройшов до сцени і звідти пильно оглянув присутніх. їх було небагато, а з сільського активу — майже нікого. Нарешті він помітив учительку і глузливо сказав:

— Олено Павлівно, ви не ховайтесь, ідіть наперед. То тільки за більшовиків нас затискали в кутки.

На неї озирнулись колгоспники, і в їхніх поглядах жінка помітила неприхований докір.

Олена Павлівна намагалася ступати твердо, як часто ходила по цих дошках, але зараз підлога ніби упливала з-під ніг і здавалося, що вона ніколи не дійде до сцени. Але Іван Сидорович знову вигукнув:

— До столу, до столу, пані! Будемо тепер чесно працювати!

Прибита важкими поглядами, вона зійшла на місток. Довгов'язий німецький офіцер з с^хим носом стояв уже за столом. Іван Сидорович послужливо підставив йому стілець і, вийшовши наперед, бундючно вигукнув:

— Ну, мужики, діждалися ми нарешті...

— Молшать! — стукнув ображено офіцер по столу кулаком.— Я будет разговаривал.

Іван Сидорович розгублено посміхнувся і, втративши бундючність, слухняно відсунувся за плечі лейтенанта. Офіцер знову стукнув по столу.

— Всім слушать наказ. Читайте руський язик.— І витяг поперед себе білий папірець.

Іван Сидорович знову вибіг із темного кутка.

— Ось пані вчителька радо зробить це. Прочитайте, Олено Павлівно!

Олена Павлівна, мов приречена, взяла папірець. Чорні рядки розпливалися в затуманених очах, але вона все-таки зрозуміла, що їй дали читати відозву до українських селян, їх закликали допомагати німецькому війську і постачати його харчами. Кров шугнула їй у скроні, обпалила обличчя. Офіцер нервово дріботів пальцями по столу. Вчителька продовжувала мовчати, але очі їй мінились, як полум'я на пожежі.

— Шнель! — крикнув офіцер.

Олена Павлівна міцно стулила губи й глянула на колгоспників. Скільки разів вона закликала їх з цього підвищення кріпити оборону країни, а коли треба буде, то й наложити життям за свою Батьківщину, за рідний край!

— Такий час настав,— сказала вона вже голосно, щодалі більше запалюючись.— Німецькі фашисти вже вдерлися в сонячну Україну, вони топчуть наші лани, вони нищать материну мову, вони вбивають нашу радість. Вони вже ось простягають руки до нашого горла, запоганили хати, тепер хочуть запоганити душі.

Папірець дрижав їй у руках. Офіцер повільно відстебнув кобуру.

— Читать наказ!

Олена Павлівна враз замовкла, тільки посірілі губи продовжували в неї нервово смикатись, ніби вона хотіла й не могла викрикнути останнє

слово. Лейтенант висмикнув із кобури важкий парабелум. Олена Павлівна повільно роздерла відозву на клаптики й шпурнула їх у перекривлене обличчя лейтенанта.

Постріл тріснув, як суха гілка. Олена Павлівна схопилася за серце, зігнулась наперед, ніби хотіла роздерти й самого лейтенанта, і впала на кулемет. Іван Сидорович з перекривленим від страху лицем поточився за лаштунки. В залі вибухнув стоголосий крик.

Німецький солдат кинувся до кулемета, але доступитись до нього заважало тіло учительки, розпростерте на підлозі.

На її пополотнілому видовженому обличчі навіки застигла горда усмішка.

Москва, 1942